

ЗМІНА МОДУСУ В УКРАЇНСЬКИХ КАЗАННЯХ КІНЦЯ XVII СТ.

У статті проаналізовано основні зміни, що встановлені на основі порівняння рукопису казань «Вѣнецъ Хѣъ» А. Радивиловського — редакторської правки в цьому рукописі — стародруку «Вѣнецъ Хѣъ» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1688). Вони характеризують мовний вибір у літературній мові кінця XVII ст., особливості роботи над рукописом автора і невідомого редактора, який готував його до друку. На матеріалі рукописних і стародрукованих пам'яток цього періоду проаналізовано модус як дискурсивну категорію. Розкрито звуження прийому діалогізму, зміни модусу, а саме: персуазивності, прямої та непрямой евіденційності.

Ключові слова: модус, евіденційність, персуазивність, дискурс-аналіз, казання.

Nika O. I. Modification of the Mode of Ukrainian Sermons of the End of 17th Century.

The paper analyzes the main substitutions identified based on comparing the sermon manuscript «Vinets Khrystov» («The Wreath of Christ») by A. Radyvylovskiy, the editor's corrections in this manuscript, and the old-printed «Vinets Khrystov» (Kyiv-Pechersk lavra printing house, 1688). The substitutions characterize the linguistic choice in the literary language of the end of 17th century, the specificity of working on the author's manuscript while an unknown editor was preparing it for printing. On the data of manuscripts and books published during this period, the modus is defined as a discourse category reflecting the cognitive process of the speaker through his or her attitude towards the source of information and the way it is received (evidentiality), level of credibility of the speaker toward the information (persuasiveness). It is disclosed the narrowing of dialogism method, modifications of the mode, namely persuasion, direct and indirect evidentiality.

Key words: modus, evidentiality, persuasiveness, discourse analysis, sermon.

Розуміння модусу як дискурсивної категорії та виявлення основних модусних смислів у староукраїнських пам'ятках другої половини XVI — першої половини XVII ст., зокрема полемічних, вже було проаналізовано в монографії [5]. Продовжуючи напрям дослідження історичної дискурсології, ми звернулися до ораторсько-проповідницьких текстів кінця XVII ст. для визначення зміни модусу. Особливість проаналізованих писемних пам'яток полягає в тому, що в них розкривається динаміка уявлень про дискурсивну діяльність казної під впливом соціокультурної ситуації в Україні кінця XVII ст.

Наукове вивчення українських проповідей XVII ст. у сучасному вимірі запропоновано в дослідженнях Л. М. Довгої [1], О. Ю. Матушек [3], Н. М. Яковенко [8] та ін. Розширення лінгвістичних знань про проповідь XVII ст. репрезентовано в роботах О. Ю. Зелінської [2], Ю. Л. Олешко [6]. Такі питання, як розвиток жанру казання в історії літературної мови, вплив польської мови на проповіді А. Радивиловського, розглянуті нами в попередніх працях [4]. Зміна модусу, проаналізована на основі порівняння рукописної та стародрукованої збірки проповідей «Вѣнецъ Хѣъ», не була досліджена в історичній лінгвістиці.

Мета статті — з'ясувати зміни модусних смислів прямої та непрямой евіденційності, персуазивності в збірці українських казань «Вѣнецъ Хѣъ» А. Радивиловського. Заміни чи редукція модусних маркерів простежуються

через редакторську правку, що, як правило, врахована в книзі (друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р.).

Джерельною основою дослідження стали рукописі стародрук казань «Вѣнецъ Хѣтъ» А. Радивиловського, що зберігаються в Інституті рукопису та Відділі стародруків і рідкісних видань Інституту книгознавства ЦНБВ (м. Київ).

У рукописі А. Радивиловський продовжує традиційний для казнодійства прийом діалогізму, щоб активізувати увагу реципієнтів, долучити їх до спільного (казнодії та вірян) «співтворення» проповіді. Редактор зредукував елементи діалогічного викладу, використання апелятива, перебудував питальні конструкції.

Діалогізація викладу може реалізуватися у використанні непоширеного питання та відповіді на нього *а то якъ? такъ* у фрагменті казання: *Чи мало (ж)межи хр(с)тїаны естъ таки(х) людей, которын и Бгѣ свѣчкѣ запаллю(т) и діавол(ѣ), то естъ, которын ѣдавшиса Бгѣ на слѣжѣ, такъ емѣ слѣжа(т), якъ бы и діавола не розгнѣвили: а то якъ? такъ:* (В. Рук., 350). Це питання і відповідь не враховано під час підготування книги до друку.

Взаємодія казнодії та вірян досягалася використанням низки питань і відповідей на них, що організовували смислову цілісність. В одному з рукописних казань після кожного питання повторюється відповідь *нѣ(т)*. Однослівні відповіді могли бути вимовлені казнодією та вірянами. Натомість у стародруці лише один раз вжито відповідь *нѣ(т)* після всіх питань: *чи зайзритъ(ъ) око окѣ, же обѣ мають єдинѣ повинно(ст) видѣніа? чи зайзритъ(ъ) рѣка рѣцѣ, же обѣ мають єдинѣ повинностъ осазаніа? чи зайзритъ(ъ) нога нозѣ, же обѣ мають єдинѣ повинностъ хожена? чи зайзритъ(ъ) оухо оухо, же обѣ мають єдинѣ повинностъ слѣханъ(ъ)а? чи зайзритъ(ъ) ноздра но(з)дрѣ, же обѣ маю(т) єдинѣ повинностъ шбонаніа? нѣтъ(ъ)* (В., 201).

У рукописі редактор міг замінювати питальні конструкції у такий спосіб, що після змін одна з них трансформована в частину складного речення: *Тѣтъ з(ъ) укказіи питаю ва(с) слѣхачѣ? → Тѣтъ можетса запытати...* На відміну від автора казання, редактор пропонував замінити дієслово 1-ої особи однини *питаю*, що актуалізувала мовця, на безособову форму з модальним значенням можливості *можетса запытати*, а також зредукувати апелятив *слѣхачѣ*:

– У рукописі: *Тѣтъ з(ъ) укказіи питаю ва(с) слѣхачѣ?* (на полі сторінки написано *Тѣтъ можетса запытати) чтѣ бы в(ъ) томѣ была за таем(ъ) ница* (В. Рук. 481);

– у стародруці: *Тѣтъ можетса запытати: что бы в(ъ) то(м) была за тання* (В., 161 зв.).

Заміна особової форми дієслова на безособову з модальним значенням можливості зафіксована в рукописі, де частина висловлювання *такомѣ могѣ* закреслена і на полі сторінки написано *на тоѣ може(т)сиа: Такомѣ могѣ w(т) повѣсти з(ъ) Іеронимом(ъ) сѣы(м) → на тоѣ може(т)сиа з(ъ) Іеронимом(м) сѣы(м)* (В. Рук., с. 418).

У рукописі порівняно зі стародруком відбулися заміни особово-часових форм дієслів: *пыгаю* → *спытайми*. Казнодія актуалізований у тексті дієсловом 1-ої ос.одн. теперішнього часу *пыгаю*: *ТѸ(т) же пыгаю: если г(ѣ)дръ зерна в(ъ) выправленѣю зе(м)лю не вкине(т), и зали самаа и(н)флюе(н)ція а(л)бо и(з)лїанїе* (це слово в рукописі закреслено і на полі написано – *дѣ(н)ство*) *нб(ѣ)но(е) оуроди(т) пшеницѣ а(л)бо іакое и(н)шоє збоже?* (В. Рук., 438).

Натомість у друці «Вѣнецъ Хвѣъ» репрезентовано особоводієслівну форму 1-ої ос. мн. майбутнього часу, що характеризувала спільність проповідника і вірян у розумінні та витлумаченні складних релігійних понять *спытайми*: *ТѸт(ъ) же спытайми: если г(ѣ)подар(ъ) зерна в(ъ) выправленѣю землю не вкнетѣ, и зали самаа и(н)флюенція, албв дѣйствїе нб(ѣ)ное оуродитѣ пшеницѣ, албв іакое и(н)шоє збоже?* (В., 146).

Редуктор запропонував замінити займенник *миѣ* в частині висловлювання *Але тѣтѣ миѣ дивно* (В. Рук., 468). У рукописі *миѣ* закреслено, а вгорі, над рядком, написано *є(ст)*: *Але тѣтѣ естѣ дивно, чємѣ то Хсѣ вѣдаючи добре, же тын два слѣпца не замолчат(ъ) егѡ добродѣйства, и вшєм(ъ) бѣдѣтѣ ишоє проповѣдати и розголошат(н)?* (В., 158). Такий варіант заміни врахований у стародруці. У предикативній функції *дивно* передає оцінку певної ситуації як незрозумілої для мовця, такої, що викликає в нього здивування, подив. Редукція займенника в цій частині висловлювання відносить оцінку ситуації як до казнодії, який повідомляє про неї, так і до всієї аудиторії вірян.

У казаннях ментальне дієслово *обачити* передає значення ‘усвідомити, зрозуміти’, що характеризує модусну категорію епістемічності [5]:

– у рукописі: *Але вбачте іакъ далеко ш(т) себе розній сѣт(ь) тын г(ѣ) динове?* (В. Рук., 348);

– у стародруці – *Але вбачми, іакъ далеко ш(т) себе рознын сѣтѣ тын г(ѣ) днове?* (В., 120 зв.).

Зміни стосуються особових форм дієслова – 2-ої ос. мн. *вбачте* чи 1 ос. мн. майбутнього часу *вбачми*. Зауважимо, що в «Матеріалах...» Є. Тимченка зафіксоване дієслово *обачити* лише в одному значенні ‘побачити’ (Тимч., т. 2, 5).

У рукописі зміна персуазивності висловлювання репрезентована редукцією модусного смислу здогаду, вираженого дієсловом 1-ої ос. одн. теперішнього часу *дорозумѣваюса: іа за(с) дорозумѣваюса ижѣ* (цю частину тексту закреслено і написано на полі *але еце и*) *длѣ того егѡ сїомѣ называе(т)* (В. Рук., с. 426). За словником Є. Тимченка, *дорозумѣватися, дорозумѣтися* ‘здогадуватися, здогадатися’ (Тимч., 1, 225).

Зміна ступеня персуазивності висловлювання виявляється в редукції слова *правѣ*, що вказує на достовірність викладу в перекладених прикладах, що наводилися за іншомовними джерелами, передусім – за польськомовним посередництвом.

У нарації А. Радивилівський активно використовував висловлювання античних авторів, наприклад, Плінія, Юлія Цезаря та ін. Переповідаючи Плінія, він наводить історію про незвичайний рід орлів: *Пишетѣ Плиніѣшѣ,*

нжъ естѣ такий рожай орла, чтѣ на видахѣ живитса, ани естѣ подобный своимъ (ъ) кшталтомъ нинимъ орлимъ, бо єднѣ ногѣ маєтѣ на кшталтѣ гѣси, дрѣгѣю за(к)ривленѣю на кшлатъ(ъ) нинны(х) орлвѣ; та(м)тою плаваєтѣ по водѣ, овою за(с) себе само(г)[о] боронитѣ, и лѣпѣ порываєтѣ. Кого жѣ лѣпше можна прировнати до тако(г)[о] орла, ели не ты(х), что ора(з) хочѣ(т) слѣжити Бѣѣ, и дѣволѣ?» (В., 121 зв.).

У рукописі приклад із твору Плінія містить маркер достовірності *правѣ*: *Пишетѣ Плинѣѣшѣ нжѣ правѣестѣ таки(н) рожай орлвѣ* (В. Рук., 351). *Правѣ* в рукописі закреслене, що враховано у друці: *Пишетѣ Плинѣѣшѣ, нжѣ естѣ такий рожай орла...* (В., 121 зв.).

У словнику І. І. Срезневського одне зі значень слова *правѣ* «твердо, незмінно» (Ср., 2, ст. 1362). Слово *правѣ* у «Матеріалах...» Є. Тимченка має значення «Праве (пл. prawie) 1. Почти... 2. Точно, истинно...» (Тимч. 2, с. 205). У наведеному контексті А. Радивилівського маркер *правѣ* вживається у значенні «справді, дійсно».

Приклад у нараці мав підтвердити сказане проповідником у вступній частині казання та знайти подібності в конкретних прикладах із земного життя. Взявши за тему «**Слова в на неделю г по Шестствіи Стгѣ Дха**» казnodія наводить приклад про незвичайний рід орлів і далі за подібністю переходить до витлумачення теми казання «**Не можете двѣма господинма рабѣтати**».

У цьому самому казанні А. Радивилівський наводить слова Юлія Цезаря, як і у вище наведеному прикладі, без паспортизації джерела. У такому фрагменті тексту редактор закреслив вставне слово *правѣ* і не запропонував заміни: *Звыклъ былъ мовити Юлійосъ кесаръ: Волю правѣ* (це слово закреслене в рукописі) *быти в(ъ) Галліен першимъ, а нѣжели в(ъ) Римѣ второй* (В. Рук., 352). ПРАВКА редактора врахована у стародруці.

У «**Слові а на н(д)лю г по Шест(ст): Ст(т)го Дха**» А. Радивилівський вживає дієслівну форму 1-ої ос. мн. *можемъ*, що входить до складу дієслівного присудка *в(т)повѣсти можемъ* (В. Рук., 342). Редактор збірки закреслив цю сполуку слів і вгорі над рядком запропонував: *такѣ певне єсмы* (В. Рук., 342).

У рукописі зафіксоване використання евіденційного маркера *мовлю*, що вживається у прислівній позиції. Першопочатково в А. Радивилівського слово *цнвты* вживалося з маркером прямої евіденційності *мовлю*, що акцентував на авторському виборі слововживання: *Много естѣ, что а(ко) за сны свои цнвты мовлю* (слово закреслено) *берѣтѣ дщеры нхѣ власныє* (В. Рук., 356). Запропонований редактором варіант *за цнвты* → *за дѣла* не супроводжувався збереженням евіденційного маркера *мовлю*.

Редукція парентези *мовлю* відзначається також у таких висловлюваннях: *не вважаючи того, же противнаа* (в рукописі це слово закреслено) *звѣ(з)да, справедливости Бжен, мовлю* (слово закреслено) *показѣ(т) иначей* (В. Рук., 443); *сотвориль на шкразѣ* (слово закреслено) *чѣкѣ и подобен(ъ)ство свое. Дшѣ мовлю* (слово закреслено) *и тѣло, что ко(л)шен є(ст) ваги, анѣжели брашно и одежда* (В. Рук., 342).

У рукописі пряма евіденційність і категорична достовірність повідомлюваного казно дією репрезентована використанням *смѣле речн могъ* (дієслово-зв'язка *могъ*, дієслово мовлення *речн* у поєднанні з прислівником *смѣле*): *Смѣле речн могъ, же* (в рукописі цей фрагмент закреслено) *там(ъ) и ср(д)це егв, а где ср(д)це, тамъ и вчи. понева(ж) посполнте мов(т) где мило тамъ вчи.там(ъ) и ср(д)це егв, а где ср(д)це, тамъ и вчи. понева(ж) посполнте мов(т) где мило тамъ вчи* (В. Рук., 338). У стародруці відсутня вказівка на модусні смисли прямої евіденційності та категоричної достовірності, на яких наголошував проповідник.

Дискурсивна ситуація друкування тексту А. Радивиловського зумовлювала скорочення маркерів прямої евіденційності. У рукописному воєнному казанні редактор теж закреслив *смѣле* у висловлюванні: *Смѣле* (це слово закреслено) *рекъ, же сѣтъ подобни смердѣч(и) каложѣ* (В. Рук., 1592).

До змін непрямої евіденційності зараховуємо редукцію прикладів у книзі. Одна з історій в рукописі А. Радивиловського подається з вказівкою на Плінія Старшого, автора енциклопедичної «Природничої історії»: *В(ъ) шцеанѣ великомъ и широко(м) морю з(ъ)на(и)дет(ъ)са такась з(ъ) крылами рыба. которю Плѣнѣшъ ра(з) зоветъ люцерною, дрѣгній ра(з) каламаремъ, а е(ст) на кштатѣ великого лососа, крыла маеть на плеча(х) положистые, которыми часомъ. и по повѣтрѣ лѣтаеть* (В. Рук., 482-483).

Інший приклад – із творів давньоримського письменника і філософа Клавдія Еліана, а саме зі «Строкатої історії» («Ποικίλη Ιστορία», «Varia Historia»). Ця праця містила короткі повчальні історії з життя давніх греків, і, зокрема, у «Вънці» А. Радивиловський передає староукраїнською мовою 28-е оповідання з третьої книги «Строкатої історії» [7]. Казнодіяне подає паспортизації цього джерела, лише вказує автора прикладу: *Пишетъ Еліанѣсъ*.

У староукраїнському викладі А. Радивиловський також передає історію з життя давніх греків у «Слові а на н(д)лю б по шестствѣн стѣто Дхъ»: *Пишетъ Еліанѣсъ, же шбачив(ъ)ши Сократесъ Лацнѣадеса же са почалъ гордѣти ш(т)тол(ъ), ижъ мѣл мно(г)[о]* (це слово в рукописі казання написано вгорі, над рядком) *грѣнтѣ, и фолваркв(в). что(ж) чинитъ? Приводитъ егв до табанцы краіописнои, и кажетъ емъ шѣкати Аттики, а пото(м) на ней грѣнтѣвѣ свон(х), котори(х) и(ж) не было, речеть до него: для чо(ж) са та(к) по(д)носишь держан(ъ)ем(ъ) грѣнтѣв(в) и фолваркв(в) которых(ъ) жаднымъ спосовимъ в(ъ) се(и) не знайдѣшь земли* (в рукописі увесь цей уривок закреслений червоним чорнилом) (В. Рук., 312-313).

В українськомовному варіанті «прикладу» збережено більшість онімів, використання конструкцій із прямою мовою. А. Радивиловський переповідає цю історію, вдаючись до питальних конструкцій у різних частинах розповіді: *что(ж) чинитъ?* або: *для чо(ж) са та(к) по(д)носишь держан(ъ)ем(ъ) грѣнтѣв(в) и фолваркв(в) которых(ъ) жаднымъ спосовимъ в(ъ)се(и) не знайдѣшь земли*. Він зближував усний і писемний різновиди мовлення, разом із вірянами розмірковував над словами Сократа, інтерпретуючи тему казання.

Висновки і перспективи дослідження. У редакторській правці рукопису та стародруці А. Радивиловського замінено або зредуковано маркери прямої евіденційності, змінено ступінь достовірності повідомлюваного проповідником, скорочено окремі текстові частини з непрямою евіденційністю. На зміну модусу вплинули уявлення про мовний стандарт проповіді, про українську книгу кінця XVII ст. Перспективи дослідження — в комплексному вивченні різних модусних смислів в обох збірниках — «Огородокъ Марїи Бѣы» і «**Вѣнецъ Хвѣ**», розкритті динаміки проповіді в історичному вимірі.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Довга Л.** Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ-Львів, 2012. 344 с. 2. **Зелінська О. Ю.** Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки. Київ, 2013. 407 с. 3. **Матушек О. Ю.** Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського бароко : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література». Київ, 2014. 40 с. 4. **Ніка О. І.** Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI — першої половини XVII ст. Київ, 2009. 444 с. 5. **Ніка О. І.** Антоній Радивиловський і розвиток українських казань XVII ст. *Rozprawy komisji językowej*. Łódź, 2012. Т. LVIII. S. 223–234. 6. **Олешко Ю. Л.** Староукраїнська проповідь XVII ст. у комунікативно-когнітивному вимірі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська мова». Київ, 2017. 18 с. 7. **Элиан.** Пѣстрые рассказы; Пер. с древнегреч., ст., прим. и указ. С. В. Поляковой. Москва—Ленинград, 1963. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1482000300>. 8. **Яковенко Н.** У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанія Галятовського. Київ, 2017. 704 с.

Умовні скорочення назв джерел

В. — Радивиловський А. **Вѣнецъ Хвѣ**. Київ, 1688. Стародрук ЦНБВ, Ш. Кир. 59. 543 с. **В. Рук.** — Радивиловський А. **Вѣнецъ Хвѣ**. Рукопис ЦНБВ, Ш. Ф. 308. 560 п. Т. II. 1614 с. **Ср.** — **Срезневский И. И.** Материалы для древнерусского словаря по письменным памятникам. Санкт-Петербург, 1902. Т. 2. 1802 ст. **Тимч.** — **Тимченко Є.** Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст.: у 2 кн.; підгот., упоряд., ред. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. Київ—Нью-Йорк, 2002.

Ніка Оксана Іванівна — доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вулиця Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна.

Tel.: +380503876820

E-mail: nikaoksanaiv@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-6387-3835>

Nika Oksana Ivanivna — Dr. hab., prof. of Ukrainian Language and Applied Linguistics Department, Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv. Vladimirskaya Str., 60, Kyiv, 01033, Ukraine.